

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

УДК 373.3/5.015.31:172.1
Ф79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією *Левітаса Ф.Л.*,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас
Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та
ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С.,
Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....	5
<i>Дзьобань О.П., Александрова О.С.</i> Патріотизм як соціокультурний феномен.....	5
<i>Горбань О.В.</i> Вітчизняна інтелігенція як ідеолог національного патріотизму.....	33
<i>Шепетяк О.М.</i> Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі.....	48
<i>Салата О.О.</i> Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій.....	58
<i>Брижнік В.М.</i> Повоєнне відтворення громадянської свідомості як чинник виховання патріотизму: досвід західнонімецької філософії.....	67
<i>Беззуб Ю.В.</i> Українознавство в тенденціях культурно-освітнього розвитку України початку ХХІ століття.....	81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ.....	95
<i>Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф.</i> Формування патріотичної свідомості учнів 7 класів на матеріалах історичних джерел.....	95
<i>Свирська Т.І., Савченко С.В.</i> Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: методологічний аспект.....	106

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ

Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф.

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ 7 КЛАСІВ НА МАТЕРІАЛАХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Величні образи наших давніх предків акумулювали в собі силу духу українського народу. Історично так склалось, що українці — народ-трудівник і водночас народ-воїн. Соха і меч, плуг і бойовий лук жили в ньому поруч. Від сивої давнини, не втративши своєї актуальності, лунає заклик невідомого автора «Велесової книги»: «Тримайтеся, браття наші, плем'я за плем'я, рід за рід і бийтеся за себе на землі нашій, яка належить нам і ніколи іншим, се ж бо ми є русичі, славці богів наших» [13, 13]. Варто зазначити, що вічними є і традиційні цінності українського народу, які у свій час виклав відомий історик-педагог М. Лисенко створюючи узагальнюючий образ українця — безстрашного, хороброго, невтомного, волелюбного, доброго, безкорисливого, справедливого, співчутливого до чужого горя, найпослідовнішого у боротьбі з іноземними загарбниками [7, 68]. Сам термін «Україна», який увійшов у науковий обіг за «Київським літописом», вживається вперше у 1187 р., коли давня Русь вела жорстоку боротьбу з кочовими ордами на своїх південних кордонах. Життя в «прикордонній Україні» вимагало якісно нового способу суспільних відносин, побудованому на колективізмі, взаємопомочі й бойовому побратимстві. Саме там, «в Україні», формувався образ українського характерника.

Навчальний матеріал з історії України в 7 кл. дає можливість вчителю всебічно проводити навчання і виховання учнів, побудоване на великих історичних традиціях України-Русі. За своїми хроноло-

гічними межами навчальний курс охоплює найважливіші історичні події — від заснування перших держав на теренах України за часів легендарних князів Божа і Києвичів до існування Галицько-Волинської Русі, наступниці держав Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Перед вчителем історії відкривається унікальна можливість залучити до процесу навчання школярів тогочасні історичні джерела — літописи, «Повчання» і різні «Слова», які найкраще передають надії і сподівання тієї епохи, а не тільки висвітлюють історичні факти у хронологічній послідовності.

При ознайомленні учнів з літописними джерелами вчитель обов'язково підкреслює їх роль у навчальному процесі. Літописи — не підручники з історії. Вони є тільки тим своєрідним ключем, який допомагає увімкнути машину часу, що перенесе нас у минуле. І тоді ми починаємо краще розуміти свою історію, коріння, котре дало нам життя, і, головне, — той світ, в якому ми живемо. Власне, щоб краще зрозуміти сучасне, важливо обернутися назад, звернутись до історичного досвіду минулого.

«Слово о законе и благодати» митрополита Іларіона є найпершим зразком визначних пам'яток України-Русі середини XI ст., яка вперше уславлює військові й державні звитяги київських князів. Відомий дослідник середньовічних літописів академік Д. Лихачов зазначав, що «ареал» цієї слави не мислиться замкнутим тільки в кордонах Руської землі. Слава князя — не тільки його слава, вона також і слава всієї Руської землі, якщо тільки діяльність князя спрямована на її користь. Ця патріотична точка зору, з якої розглядаються героїчні подвиги князів, свідчить про високу історичну свідомість [9, 27]. Саме про таку славу і свідомість руських князів говорить митрополит Іларіон у своєму «Слові»: «Похвалимо ж і ми, по силі нашій, малими похвалами нашого учителя і наставника, що створив велике і гідне подиву великого кагана нашої землі Володимира, внука старого Ігоря, а сина славного Святослава, який у роки свого владування мужністю і хоробрістю уславився в багатьох країнах, а перемога і сила якого і тепер згадуються і уславлюються. Бо не в поганій і не в невідомій землі владичествував, а в землі Руській, про яку знають і чують в усіх кінцях землі».

Однією з перших пам'яток української історії є «Повість врем'яних літ» — головний твір ченця Нестора. Але насправді назва «Повість врем'яних літ» найбільше імпонує задуму українського книжника.

Описані Нестором людські чесноти: мудрість, духовність, любов до рідної землі, військова звитяга, мужність, працьовитість — вічні цінності, що не мають кордонів ні в просторі, ні в часі. Це своєрідний роздум про минуле, сучасне і майбутнє нашого народу. Коли творилась «Повість», Україна-Русь переживала один із кульмінаційних періодів розвитку середньовічної української культури. Можливо, з набуттям освіти зростає і інтерес до рідної історії в усіх тогочасних прошарках суспільства Київської Русі. Не випадково легендарно і загадково звучать перші рядки літописного твору, пояснюючи читачеві «звідки почалась Руська земля, хто в Києві перший став князювати і звідки Руська земля стала бутъ» [11, 7].

Давні українці традиційно поважали ті людські чесноти, які передавались із покоління в покоління нащадкам. Не випадково Нестор наголошує на цьому: «Всі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен свій норів і побут. Поляни мали звичай батьків своїх, лагідний і тихий; шанобу і сором великий мали перед своїми невістками і сестрами, матерями й батьками своїми» [11, 16]. Саме Нестор сповіщає нам про велич давнього Києва, столиці майбутньої слов'янської держави, князь якої ходив до могутнього Царгороду і був з великою шанобою зустрінутий імператором Східної Римської імперії. Зв'язки з могутньою Візантією довгий час вважались легендою, яку придумав літописець, але такі контакти засвідчуються грецькими й арабськими істориками [11, 188]. Зі сторінок «Повісті» учні дізнаються про величні військові походи київських князів: Олега, Ігоря, Святослава. Найбільш привабливими для патріотичного виховання видаються військові звитяги Князя Святослава та його війська. Не випадково саме його українські історики називали «українським Олександром Македонським» чи першим запорожцем «Руської землі». Слова Святослава перед вирішальною битвою «не посоромимо землі Руської, мертві бо сраму не знають» — вражаюча ілюстрація до образу київського князя, який передає нам Нестор, не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Нестор достатньо красномовно змальовує князювання Володи-мира Святославича, сина уславленого полководця. І хоча цю добу історики назвуть богатирською, літописець значну увагу приділяє повсякденним справам великого київського князя: прийняттю християнства, розбудові Києва, відкриттю першої школи для дітей київської знаті. Досить зворушливими видаються рядки літописця

про піклування великого державотворця долею бідних і хворих. «А ще він робив таке, — зазначає Нестор, — мовивши, що немощні й хворі не можуть дістатися до мого двору, звелів запрягати підводу і, наклавши на них багато хлібин, м'яса, риби, усяких плодів, меду в бочках, а в інших квас, розвозити все те по місту, питаючи: де хворий, бідний або той, хто не може ходити? І роздавати їм усе, що треба» [11, 85]. Давно українська держава існувала в умовах постійного протиборства з Візантією (реально до сер. XI ст.) та кочовим степом. Не випадково в середньовічних літописах кожна історична доба майже постійно відзначається ремаркою «була січа зла», сповіддю книжника про те, що «війна велика точилася безперервно». І не завжди ця «січ» була переможною для українських князів. Тому важливого значення набуває організація постійного регулярного війська Київської держави. Нестор не випадково вкладає мудрі слова в уста князя Володимира: «Сріблом і золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду срібло і золото, як мій дід і батько» [11, 87]. Зрештою ці слова увійшли до збірок відомих афоризмів.

У великих справах державного будівництва представлена доба Ярослава Мудрого. Одразу після остаточної перемоги над печенігами, в «літо 1037 заклав Ярослав місто велике, біля того міста Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії..., потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини, а також і в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди панів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учити людей» [11, 107].

Час розквіту України-Русі за Ярослава Мудрого змінюється кривавими міжусобними війнами і боротьбою з половцями, яка продовжуватиметься ледве не до монголо-татарської навали. Нестор, літописець і патріот, засуджує князівські чвари і усобиці, які підривають могутність країни перед кочовою навалою. Поразку руських дружин на р. Альта у 1068 р. автор «Повісті» пояснює достатньо переконливо: «Послав Господь поганих за гріхи наші, і побігли руські князі, і половці перемогли. Диявол радіє злomu вбивству і пролиттю крові, розпалюючи чвари і заздрість, брато-ненависть і обмови» [11, 120].

На сторінках літопису постійно звучить застереження Нестора про те, що несе за собою феодална роздробленість: «А половці, побачивши, що перемогли вони, пустилися воювати і спустошувати

землю. І стояв плач великий на нашій землі, і були ми січені і гнані ворогами нашими».

За «щастя в Руській землі» піднімає свій меч князь Русі-України Володимир Мономах. За перетворення єдиної держави на князівські феодальні володіння передові люди того часу гостро усвідомлюють важливість єдності всієї Руської землі. Свідомо, по-державницьки вболівають за Русь-Україну не тільки представники середньовічної еліти: князі, бояри, духовенство, а й ті, кого називали «меншими» чи «чорними» людьми, тобто представники суспільних низів — ремісники і всякі робітні люди, смерди. Тому не випадково літописець змальовує зворушливу картину, яка нагадує середньовічні віча Київської Русі, в якій патріотом і дбайливим захисником рідної землі виступають звичайні мешканці давньої України: «Всеволодова вдова і митрополит прийшли до Володимира Мономаха, молили його і передали благання киян — укласти мир і берегти землю руську, і битися з поганями. Вислухавши їх, Володимир заплакав і мовив: “Воістину батьки наші і діди наші берегли і шанували землю руську, а ми хочемо зруйнувати її!” І схилив чоло Володимир» [11, 160].

Народ, суспільні низи не були пасивними спостерігачами історичних подій. Народне ополчення, складене з різних верств українського суспільства, неодноразово відзначено літописцем майже в усіх доленосних подіях середньовічної Київської держави. Так, Ярослав Мудрий здобув вирішальну перемогу над печенігами у 1036 р., дякуючи допомозі киян та новгородців. У жорстоких сутичках з кочівниками рубались поруч кияни, галичани, чернігівці, переяславці та ін. Літопис не раз звертає увагу на те, що перемога над ворогом здобувалась завдячуючи героїзму «воїв» — народному ополченню [16, 200–201].

Відомий український дослідник В. Єремченко в коментарі до «Повісті минулих літ» зазначає, що справжніх героїв, готових на самопожертву та патріотичний чин, київський літописець постійно знаходить серед простих людей: не боярський син, а безіменний отрок (хлопець) рятує киян і княгиню Ольгу із внуками від печенігів. Саме кожум'яцький син допомагає князю Володимирі Красне Сонечко і переймає славу печенізького велета. Старенький дідусь виявляє більше розуму і мудрості, ніж всі білогородські старшини, і рятує місто «білогородським киселем» від печенізького полону. Серед величних історичних подій і знакових постатей літописець не

губить образи простих людей і увічне їхній героїзм та страждання [10, 488–489]. Майже 1000 років минуло, як побачило світ «Повчання дітям» — безсмертний твір великого київського князя Володимира Мономаха. Крім військових звитяг, князь звертає увагу на перелік чеснот, в які вкладалась велика мудрість, поради і настанови в життєвських справах. Майбутні державотворці мають замислитись над порадою: «Не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного». Вдячним нащадкам, синам, тим хто піклується про рідну землю із покоління в покоління передаються князеві слова: «Постарайтеся робити добрі діла на землі, смерті, діти, не бійтесь ні на війні, ні од звіра, труд виконуйте мужський, як вам те подобає».

Літописанню Київської Русі кінця XII ст. належить «Київський літопис», насичений філософськими роздумами про сенс людського життя й історичну долю своєї батьківщини. Власне, основну його частину складають дружинні й військові повісті, що, безумовно, корелюються з грізними викликами часу — боротьбою з кочовою навалюю на українські землі. Вичерпну характеристику цього твору дав відомий український дослідник М. Котляр. На думку науковця, він є продовженням «Повісті временних літ», що оспівує воєнну славу, захищає цілісність Руської землі, підкреслює її культурну й етнічну єдність, закликає сильних світу цього, котрі загрузли в багнюці політичної роз'єднаності, згадати про велич предків, об'єднатися, зміцнити державу і дати гідну відсіч жорстоким ворогам [6].

Натхненними видаються читачеві слова літописця, який висловлює похвалу «князям нашим і заступникам землі Руської» та тим, хто «береже землю Руську» [5, 9, 34]. Крім військових звитяг, літописець надзвичайно важливою серед чеснот вважає вірність і любов до рідної землі навіть у важкі для неї історичні часи. Тому і звертається до читача словами князя Ізяслава: «Немає мені Батьківщини ні в чехів, ні в угорців, ні в поляків, лише в Руській землі» [5, 477].

Унікальною історико-літературною пам'яткою є Галицько-Волинський літопис, складений у XIII ст., що охоплює події на цих землях від 1202 до 1292 рр. До його складу увійшли різні документи (акти, грамоти), воєнні повісті, фрагменти з інших літописів, витяги з різних історичних творів. У літописі оспівуються подвиги Данила Галицького, прославляється його мудрість і мужність. Він —

захисник рідної землі, дипломат і будівничий. Власне, літопис подає воєнну повість з Данилом у центрі [3]. Український книжник з великою теплотою і компліментарністю ознайомлює нас із початком князювання Данила Романовича: «И прийдя со славою на землю свою, наслідуючи справи отца свого, великого [князя] Романа, иж б изострился на поганих, яко лев». В літописі щоразу підкреслюється, що «Король Данило Князь добрий, хоробрий і мудрий» [4, 2, 6–7, 313], а також «есть король, голова [всім] полкам». Адже він не тільки державницький діяч, а й полководець. Український король сам шикуює військо за всіма правилами тогочасного воєнного мистецтва: лучники чи арбалетники супроводжують основне військо і завдають ворогу вбивчої шкоди. Могутні фланги посилюють основну дружину. Усередині війська — князь. А ще Данило — прекрасний тактик. Його військо навчене з єдиного строю переформовуватися на окремі загони, щоб переслідувати та перемагати супротивника [4, 291].

Літопис повідомляє нам про трагічні наслідки монголо-татарської навали на Русь. Але Галицько-Волинська Русь, на відміну від інших земель великої Київської держави, зуміла відстояти свою державність, яку підтримали широкі верстви народу — городяни і селяни. Насамперед героїко-патріотична тематика постійно присутня на сторінках літописного тексту. Наскрізною думкою для літописця, вочевидь, була «ідея слави Руської зброї та Руської землі» [4, 34].

Продовжуючи героїчні традиції Стародавньої Греції, автор літопису підкреслює важливу істину «честі і слави»: воїну, який вирушає на «брань», потрібно чи перемогу здобути, чи залишитись на полі бою [4, 97]. Саме такі морально-етичні мотиви стали важливими для розуміння суспільством грізних викликів зі Степу в кінці XII — першій половині XIII ст.

До духовного скарбу українського народу належить «Слово о полку Ігоревім». Не випадково автори Ю. Абрамов та В. Дьомін визначили цей твір серед 100 великих книг світу. «Давньоруський шедевр, приводом для якого став нещасливий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців — не просто книга, — зазначають автори, — це цілісний світогляд. Це — минуле і сучасне, майбутнє, сплетене в єдине. Це подих життя і смерті, любові і ненависті, ганьби і слави, відчаю і прозріння, надії і віри. В кожній фразі “Слова” закодований бездонний філософський сенс» [1, 368].

Добу «Слова» — кінець XII ст. — визначили дві вразливі на той час загрози для України-Русі — князівські чвари й усобиці та половецькі загрози. Тому «Слово» по праву називають піснею давньоруської слави, закликком до єднання і солідарності. Невідомий автор твору вчить нащадків пишатися давниною і великими патріотичними справами своїх пращурів:

Слава звенить у Києві;

Сурми сурмлять в Новгороді, —

Стяги мають в Путівлі-Градї!

Загородили русичі поле щитами багряними,

Шукали собі честі, а князеві — слави [1, 8, 11].

Дуже важливою видається думка академіка П. Толочка, що боротьба з половцями усвідомлювалась на Русі не лише як захист Батьківщини, а й християнської віри. Не випадково літописці не раз відзначали, що думку вирушити в похід на половців руським князям підказав сам Бог. Богоугодливість справи давала змогу збирати під прапори Великого князя в антиполовецький похід іноді дружини 14 князівств. Цей великий похід проти кочового Степу був своєрідним «хрестовим» походом проти «невірних». «Є підстави вважати, — зазначає П. Толочко, — що роль Русі як захисниці християнського світу визнавали її сусіди. Про це йдеться і в літописах, і в “Слові о полку Ігоревім”» [15, 141]. Достатньо цікавим для морально-етичних інтерпретацій видається нам образ самого князя — Ігоря Новгород-Сіверського. Молодий і запальний князь поспішає поміряти силою з кочівниками без допомоги інших, досвідчених князів. Нехтуючи порадами і попередженнями, він необдуманно веде військо в половецькі степи. І тут, після перших невеликих перемог, дружина опинилася у ворожому оточенні. У князя є два шляхи, два вибори: відступити з невеликим військом, але залишити в оточенні велику кількість воїнів, чи прийняти смертний бій і загинути в бою. З симпатією і драматизмом цей епізод зображений у «Слові». Він відкриває широкі можливості для вчителя філософськи осмислити його разом зі своїми вихованцями: «Якщо відступимо і втечемо самі, а чорних людей (піші селяни та ремісники, що брали участь у поході. — *Автор*) залишимо, то гріх нам буде від Бога..., отже, або вмеремо, або всі живі будемо на одному місці».

Поразка була страшною. Ігор з трьома іншими князями потрапив у полон. Трагедія на річці Каялі «відчинила ворота» половцям

у руські землі. І ось настає хвилина великого прозріння. Ігор розуміє, що був не правий. З його вини загинуло майже все військо, його ім'я в ганьбі, а під шаблею ворога й у вогні опинилися руські землі. Він тікає з полону і готовий стерпіти хулу та приниження, тільки б виправити помилку. Але ганьбити князя ніхто не став, бо розуміли, що він і так страшно розплатився за свій вчинок. Багато років триває дискурс навколо дослідження тексту «Слова о полку Ігоревім». Абсолютно справедливою вважається думка дослідників: чому не перемоги чи інші вдалі битви, а така страшна поразка князя Ігоря надихнула літописця залишити в пам'яті народу описані в «Слові» події? «Слово» звертається до реальних історичних подій. Із літописів відомо, що після втечі з полону князь Ігор не відмовився від боротьби з кочівниками, але тепер він воював спільно з іншими князями, і в результаті об'єднана Русь одержала над Степом дві великі перемоги 1190 р. [14, 261]. У цьому контексті слушною, як нам вважається, є думка академіка Б. Рибаківа про те, що головною частиною поеми є «золоте слово», звернення до всіх князів з гарячим патріотичним закликом «вступити в стремени за Руську землю» і допомогти князю Ігорю в боротьбі з кочовою навалюю [12, 582].

Дослідження «Слова» має досить широку історіографію і є предметом всебічного аналізу та дискурсом науковців. У цьому сенсі не можна оминати розвідки М. Брайчевського, якого сучасники без перебільшення назвали біллю і совістю української історії. Звернувшись до вивчення і аналізу «Слова», він підкреслює докорінну зміну погляду на війну, що за середньовіччя розглядалась як поле лицарської звитяги й честі. Новий гуманістичний світогляд рішуче засуджує і саму війну, і те, що з нею пов'язане. «Це дістало яскравий вияв у творах тогочасної літератури, особливо в геніальному “Слові о полку Ігоревім”, — зазначає український історик. — Героїв його — причинців нещасливого походу 1185 року, автор безкомпромісно засуджує саме за прихильність до міжусобної політики, за готовність заради фальшивої лицарської слави завдати країні незмірних страждань і горя. Мужність, хоробрість, войовничість в авторовому уявленні є не чеснотами, якими можна пишатися і захоплюватися, а вадами, що межують зі злочином. Важливою філософською ідеєю було утвердження розуму як головного критерію людської поведінки. Героїв “Слова” автор картає саме за те, що в них забракло розуму у розв'язанні важливих справ» [2, 55–56].

Цікаво, що роздуми М. Брайчевського корелюються різноманітними давньоруськими джерелами. Наприклад «Київським літописом», в якому автор твору висловлює свої думки устами українських князів (діалог князя Ростислава з братом, князем Ізяславом. — *Автор*) «Ті були на війну встали, а чого досягли? Нині ж браття, заради християн і всієї Руської землі миримось» [5, 81]. М. Брайчевський, глибоко обізнаний в історичному матеріалі, прекрасно знав інший бік протистояння зі Степом: поступове зближення еліт давньої Русі і кочівників. Не випадково відомий дослідник Київської Русі А. Марченко звернув увагу на те, що на поч. XIII ст. не менше ніж 40 українських князів мали матерів-половчанок. А якщо рахувати онуків і онучок, їх чисельність доходила до 200 [8].

До речі, через 2 роки після Ігоревої втечі з полону повернувся його син з дружиною, дочкою половецького хана Кончака, та маленькою дитиною від цього шлюбу. Гуманістичні тенденції в дослідженнях стверджують цивілізаційний погляд на історію.

Події, які відображені в українських джерелах не відокремлені від загальноісторичного контексту, а природно зв'язані з всесвітньою історією та загально цивілізаційними процесами в їх середньовічному розумінні.

Майже тисячоліття відділяє нас від часу написання українських літописів. Але всі вони наповнені глибоким сенсом життя, уславлюють прості істини й цінності, які є значущими та актуальними сьогодні. У сучасному інформаційному світі залишаються незмінними любов до Батьківщини, глибинний патріотизм, який іде від самого серця, повага до ближнього, розум, доброта, властивість бути милосердним і вміння прощати.

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамов Ю. Сто великих книг / Ю. Абрамов, В. Демин. — М., 1999. — С. 368.
2. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. — К., 1993 — С. 55–56.
3. Висоцький С.О. Ізборник [Електронний ресурс] / С.О. Висоцький, Я.Є. Боровський. — Режим доступу : litopys.org.ua/istkult/skult06.htm
4. Галицько-Волинський літопис. — К., 2002.

5. Київський літопис 1113–1199. — К., 2015.
6. Котляр М.Ф. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження [Електронний ресурс] / М.Ф. Котляр. — Режим доступу : <http://history.org.ua/liberua/book/nf/kotljjar.pdf>
7. Лисенко М.М. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення історії / М.М. Лисенко. — К., 1976. — С. 68.
8. Марченко О. Шляхи релігійно-моральнісного самовизначення народу та особистості у «Слові про Закон і Благодать» Іллариона / О. Марченко // Укр. релігієзнавство. — 2004. — № 1. — С. 119–127.
9. Повесть временных лет. / Подгот. текста Д.С. Лихачев, Б.А. Романов. — М.-Л., 1950. — Ч. 2. — С. 27.
10. Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). — К., 1990. — С. 488–489.
11. Повесть минулих літ. — К., 1982. — С. 7.
12. Рибоков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рибоков. — М., 1982. — С. 582.
13. Слабошпицький М. З голосу нашого Клію / М. Слабошпицький. — К., 1993, — С. 13.
14. Соловьев В. Тайны древней Руси. / В. Соловьев. — М., 2007. — С. 261.
15. Толочко П. Київська Русь. / П. Толочко. — К., 1996. — С. 141.
16. Фроянов И.Я. Киевская Русь. / И.Я. Фроянов. — Л., 1980 — С. 200–201.